

«ЖІНОЧЕ ПИТАННЯ» КРІЗЬ ПРИЗМУ «ІДЕЙНИХ» ЖІНОЧИХ ЖУРНАЛІВ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У даній статті аналізується сутність так званого «жіночого питання» в дискурсі журналів «Женский вестник» і «Союз женщин» як особливих «ідейних» жіночих видань початку ХХ ст., на сторінках яких формувалась та апробувалась нова феміністська ідеологія. Доводиться, що російські «рівноправки» обрали ідеологію ліберального фемінізму, хоча в окремих журнальних публікаціях відчувається вплив ідей «марксистського», «радикального» та «соціального» фемінізму. При цьому «жіноче питання» охоплювало широкий спектр морально-етичних, соціально-економічних та політичних проблем, однак ключовим визнавалося здобуття загального виборчого права.

Ключові слова: «жіноче питання», фемінізм, «ідейні» жіночі журнали, жіноча періодика, гендерна рівноправність.

В данной статье анализируется суть так называемого «женского вопроса» в дискурсе журналов «Женский вестник» и «Союз женщин» как особых «идейных» женских изданий начала ХХ века, на страницах которых формировалась и апробировалась новая феминистская идеология. Доказывается, что российские «равноправки» выбрали идеологию либерального феминизма, хотя в отдельных журнальных публикациях чувствуется влияние идей «марксистского», «радикального» и «социалистического» феминизма. При этом «женский вопрос» охватывал широкий спектр морально-этических, социально-экономических и политических проблем, но ключевым признавалось достижение общего избирательного права.

Ключевые слова: «женский вопрос», феминизм, «идейные» женские журналы, женская периодика, гендерное равенство.

The article in question focuses on the analysis of the so-called “woman question” in the discourse of such magazines as “Women’s Herald” (“Zhenskiy Vestnik”) and “Women’s Union” (“Soyuz Zhenshchin”). These magazines were special “ideological” women’s magazines of the early 1900s where new feminist ideology was being shaped and tested.

It is stated that Russian lady-fighters for equal rights (“ravnopravky”) have chosen the ideology of liberal feminism. However, there are some particular pieces of writing featured in the magazines that showed definite signs of “marxist”, “radical” and “socialistic” feminism. It must be taken into account that the “woman question” encompassed a wide range of moral, ethical, socio-economic and political issues, though the key issue was attaining universal suffrage (the general voting right).

Key words: “woman question”; feminism; “ideological” women’s magazines; women’s media; gender equality.

Постановка проблеми. На сучасному етапі не існує єдиної думки щодо часу виникнення в Російській імперії так званого «жіночого питання». Більшість сучасних вітчизняних та зарубіжних істориків схиляється до думки, що як об'єкт суспільної уваги воно постало в середні ХІХ ст. – по закінченню Кримської війни та з початком епохи Великих реформ [16, с.9; 22, с.55; 27, с.63], хоча є поодинокі спроби довести наявність боротьби за емансипацію жінок на більш ранніх етапах, у другій половині ХVІІІ – на початку ХІХ ст. [25, с.124-125] Дійсно, ідеї вдосконалення сімейного та суспільного становища жінки в Російській імперії з'явилися задовго до оформлення ліберального руху, однак тривалий час вони були розповсюджені лише у вузькому колі чоловічої інтелектуальної еліти і практично не мали відклику з боку жінок. На соціально важливу проблему «жіноче питання» перетворюється в 1860-ті рр., коли ідеал вільної особистості, який набуває надзвичайної популярності в середовищі російської інтелігенції, починає розповсюджуватися і на жінку.

У 1860-ті рр., у період постановки та формулювання «жіночого питання», його основний зміст складали права жінок на освіту і працю. У подальшому розуміння «жіночих прав» помітно розширилося і на межі ХІХ – початку ХХ ст. включало право власності та право на розлучення, передбачало покращення становища в родині, боротьбу проти проституції та подвійних стандартів по відношенню до статей та ін. При цьому «жіноче питання» набуло антропологічного виміру, що виявилось у всеохоплюючій дискусії щодо індивідуальної обдарованості та особливої долі жінки [23, с.56]. Свою роль у започаткуванні та ході зазначеної дискусії відіграли «ідейні» жіночі журнали, які однак до сьогодні розглядалися лише фрагментарно.

Аналіз актуальних досліджень. Аналіз ідеологічних дискурсів та течій в сучасному європейському фемінізмі дозволив історикам та соціологам виділити кілька напрямів фемінізму. Так, Н.Л.Пушкарєва говорить про ліберальних феміністок, які прагнуть створити рівні можливості для самореалізації обох статей; соціалістичних феміністок (марксисток), які розглядають

дискримінацію жінки та протиріччя між статями як результат антагонізму суспільства, заснованого на приватній власності; а також радикальних феміністок, для яких жінки – дискримінований та експлуатований клас, що страждає від чоловічої монополії в культурі та статевої дискримінації в повсякденному житті і звільнення якого можливе лише шляхом захоплення усіх репродуктивних прав [21, с.22]. Ряд дослідників фіксує наявність різних позицій серед європейських та російських феміністок вже наприкінці XIX – початку XX ст. Г.А.Темкіна виділяє в європейському жіночому русі прибічників «ліберальної» парадигми, які визнавали схожість та рівність статей і вимагали однакового ставлення до чоловіків та жінок, та тих, хто стояв на «соціально-феміністських» позиціях, визнаючи відмінність статей і моральну перевагу жінок та вимагаючи їх особливого захисту [24, с.41]. І.І.Юкіна, характеризуючи шляхи вирішення «жіночої проблеми», окреслені тогочасною російською суспільною думкою, робить висновок щодо популярності ліберального та марксистського підходів в осмисленні означеної проблеми [28, с.31-32].

Ще один момент, який потребує спеціального висвітлення, це антифеміністський рух, який, на думку Р.Стайтса, не мав в Росії організованого характеру [23, с.225]. Найбільшою гостротою дискусія навколо «жіночого питання» відрізнялась на початковому етапі, у 1860-1870-ті рр. [28, с.82-123]. На кінець XIX – початок XX ст. більшість аргументів на підтримку або спростування ідеї жіночої рівноправності були висловлені та продовжували транслюватися в майже незмінному вигляді. При висвітленні «жіночого питання» як загально філософської проблеми консерватори обмежувались перевиданнями європейських праць, таких як «Любовь и женщина» Ж.Мішле (СПб., 1900), «Физиологическое слабоумие женщины» П.Мебіуса (М., 1909) та ін. Єдиним оригінальним виступом був аскетизм Л.М.Толстого [23, с.225]. Л.М.Толстой мав беззаперечний авторитет у російському суспільстві, тому його антифемінізм не заперечувався, а доволі оригінально трактувався вітчизняними поборницями жіночого руху.

Нового імпульсу для антифеміністських виступів надала праця німецького філософа О.Вейнінгера «Стать та характер», яка в 1903 р. була опублікована в Німеччині, а через п'ять років перевидана російською мовою. О.Вейнінгер запропонував теорію «бісексуальності», згідно якої в кожній людині в різних пропорціях присутнє «чоловіче» та «жіноче», що зумовлює величезну кількість перехідних ступенів між чоловіком і жінкою. Водночас, «чоловіче» та «жіноче» у Вейнінгера – це нерівноцінна бінарна опозиція, що зумовлює пріоритет чоловічого над жіночим. Головними якостями ідеальної людини є чоловіче, ідеальна жінка позбавлена свого «я», вона нездатна до творчості, тому має лише дві сфери самореалізації – материнство та сексуальність за повної відсутності моральності. Що стосується жінок, які успішно реалізуються в чоловічих сферах життя, то вони належать до проміжної статі, це жінка з «чоловічим» інтелектуальним та духовним потенціалом [4]. Ідеї О.Вейнінгера знайшли своїх послідовників в Росії, але вітчизняний мізогіністський дискурс остаточно так і не оформився [28, с.233].

Мета статті – з'ясувати сутність так званого «жіночого питання» у дискурсі «ідейних» жіночих журналів.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Російській імперії вже існувала велика кількість жіночих журналів які транслювали феміністичні ідеї, але визначну, а можливо, й вирішальну роль у конструюванні нового феміністського дискурсу зіграли журнали «Женский вестник» (СПб., 1904-1917) та «Союз женщин» (СПб., 1907-1909), зміст яких здебільшого формувався діячками Жіночої прогресивної партії та Союзу рівноправності жінок.

Зазначимо, що відповідні журнали намагалися віднайти витоки жіночого руху за рівноправність, але їх цікавив передусім європейський контекст. Так, одна із постійних кореспонденток «Союза женщин», активна діячка «Союзу рівноправності жінок» та член Російської ліги рівноправності жінок К.М.Щепкіна склала історичну довідку під назвою «Женский вопрос и конституционализм», в якій спробувала осмислити виділення «жіночого питання» як окремої соціальної проблеми. Пальму першості вона віддала французькому філософу та секретарю Французької академії наук маркізу Ж.А.Кондорсе, який відгукнувся на події Великої французької революції статтею «О допуске женщин к гражданским правам», де вимагав усунення усіх забобонів, що створили нерівність між чоловіком та жінкою, пояснюючи це явище історичними причинами [25, с.3-4]. Пізніше переклад статі Кондорсе з'явився на сторінках «Женского вестника» [12, с.252-256].

Ще одна насправді знакова фігура часів Великої французької революції, до спадщини якої звертались російські феміністки, була письменниця та журналістка Олімпія де Гуж (Марі Гуз), яка в 1791 р. як альтернативу до «Декларації прав людини та громадянина» подала до Конвенту «Декларацію прав жінки та громадянки», в якій доводилось, що «жінка народжена вільною і за правами рівна чоловікові» і тому нарівні з чоловіком має користуватися усіма соціально-

економічними та політичними правами. Її ідеї широко цитувалися в російській феміністській та демократичній періодиці, а аргумент щодо рівності в боротьбі та на політичній арені («Якщо жінка має право зійти на ешафот, то вона повинна мати право зійти на трибуну») фактично став лозунгом вітчизняних «рівноправок».

Влада чоловіків розглядалась у феміністському дискурсі як основа жіночого безправ'я. Вся відповідальність за несправедливість та недосконалість світу покладалась виключно на чоловіків: «У теперішній час чоловіки, користуючись своїм пануванням, прагнуть влаштувати все по-своєму, користуючись своїми уявленнями про загальне благо, уявленням часто егоїстичним та одностороннім» [17, с.1-2]. Лише в окремих випадках частина провини покладалась і на жінок: «Ми самі дали чоловіку палку в руки і зігнули спину, чекаючи на удар... Ми своєю пасивністю прищепили їм презирство до жінки» [10, с.15].

Жінки, які найчастіше порівнювалися із рабами та кріпаками, мали отримати волю через зрівняння у правах із чоловіками. Найповніше програму заходів, необхідних для досягнення рівноправності, виклала М.І.Покровська у зверненні до Державної Думи 4-го скликання, зокрема, ця програма включала наступні вимоги: політичні (загальне виборче право для чоловіків та жінок на однакових засадах), загальнодемократичні (свобода слова, друку, союзів та зібрань, недоторканість особистості, відміна смертної кари), морально-етичні (боротьба із проституцією та алкоголізмом; повне звільнення дружин від підлеглості чоловікам; введення поряд із церковним громадянського шлюбу; збільшення приводів до розлучення), економічні (8-годинний робочий день; зрівняння оплати жіночої та чоловічої праці; введення інституту фабричних інспектрис; зрівняння селянок з чоловіками у правах на землю; врегулювання праці домашньої прислуги), соціальні (рівний доступ до служби в державних та громадських установах; право жінки бути присяжними засідателями та судьями; охорона материнства; страхування материнства та старості, зрівняння позашлюбних дітей із дітьми, народженими у шлюбі; спільне навчання обох статей у всіх навчальних закладах – нижчих, середніх та вищих; безоплатне навчання в усіх навчальних установах; зрівняння жіночих навчальних закладів із чоловічими; облаштування дитячих ясел при усіх установах, де використовується жіноча праця; облаштування державою та громадськими установами дитячих садочків, притулків для малолітніх злочинців та проституток) [19, с.1-5]. Найважливішими для жінок визнавалися виборчі права до Державної Думи [19, с.2]. На думку, М.І.Покровської, «тільки здобуття рівних із чоловіками політичних прав надасть їм рівноправність з останніми у всьому: юридичну, освітню, майнову, сімейну та в галузі праці» [18, с.324]. Зазначимо, що в основних пунктах запропонована М.І.Покровською програма дій співпадає з програмою Жіночої прогресивної партії [20, с.26-29].

Видавці «Союза женщин» не запропонували такої розгорнутої програми, але солідаризувалися із загальним жіночим рухом «на широкій демократичній платформі загального виборчого права без різниці статі, національності та віросповідання» [15, с.1]. При цьому виборче право не визначалося як кінцева мета жіночого руху, воно розглядалось як «найближча мета, засіб, важіль [курсів автора – Л.Ф.] для досягнення головної мети» – «при участі жінок у громадському та державному житті внести справедливість до людських стосунків...» [11, с.2]. Покладаючи відповідальність за вдосконалення соціального устрою на жінок, феміністки напряду пов'язували вирішення проблем прав жінок із прогресом людства. Часто інтереси жіночого співтовариства та суспільний інтерес виступали в їхніх працях як синоніми [28, с.270].

Для більшості феміністок омріяна справедливість під впливом соціалістичних ідей пов'язувалась із новим соціальним устроєм. М.О.Чехова прямо заявляла про «ідеал соціалізму», який може бути досягнутий тільки «за участі політично рівноправної жінки» [22, с.2]. М.І.Покровська була більш обережною у своїх висловлюваннях і вказувала на це лише опосередковано: вона вважала, що «повне» звільнення жінки можливе лише при іншому соціальному устрої. Водночас, повідомляючи про мітинг жіночих організацій на підтримку ідей рівноправності, який відбувся 5 травня 1905 р. за участі соціал-демократів, М.І.Покровська зазначила, що жінкам необхідно домагатися рівноправності, не чекаючи того часу, коли «буде встановлений соціалізм і звільнить їх з рабства» [9, с.155].

Необхідність невідкладної боротьби за жіночі права постійно артикулювалась кореспондентками «ідейних» жіночих журналів. Після проголошення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. М.І.Покровська у статті, присвяченій діяльності Державної Думи, відзначила: «Російські чоловіки можуть святкувати. Вони отримали політичні права. Але російським жінкам доводиться з гіркотою казати собі: як ми були безправними, так і залишаємося безправними в обновлюваній Росії... Подібне становище для російських жінок нестерпне... Тому їм необхідно спрямувати усі зусилля на отримання політичних прав у найближчому майбутньому» [18, с.323]. Критики жіночого руху постійно вказували на

несвоечасність жіночих вимог, посилаючись на складні політичні умови, говорили про вузькість «жіночого питання» на протигагу питанню «загальнолюдському», однак відповідь феміністок була незмінною: «боротьба жінки за свої права і за свою свободу – це боротьба за щастя обох статей», – і вона є першочерговим завданням [10, с.16]. Більше того, боротьба за право визнавалась моральним обов'язком жінки [2, с.3-4], оскільки «рабство настільки ж розбещує раба, наскільки й рабовласника» [22, с.2].

Особливо посилились закиди щодо несвоечасності боротьби за рівноправність у роки Першої світової війни. Незважаючи на те, що російські «рівноправки» на початку ХХ ст. активно пропагували ідею органічно притаманного жінці пацифізму [1, с.145-150], у 1914 р. вони рішуче висловились за підтримку царського уряду. Російські феміністки вітали усі прояви жіночої ініціативи, породженої війною – від організації численних благодійних заходів на допомогу фронту та покращення ситуації в тилу до безпосередньої участі жінок у бойових діях. Зокрема, із великим захопленням М.І.Покровська розповідала про Жіночій батальйон смерті на чолі з М.Бочкарьовою [6, с.93-94].

Інші аргументи противників жіночої емансипації, зокрема докази щодо фізичної та розумової переваги чоловічої статі над жіночою, вказівки на особливе становище жінки через її статеві функції – вагітність, роди, вигодовування дітей, побоювання втрати жінками «жіночності» та руйнування сімейних цінностей і т.ін., якщо і привертали увагу феміністок, то критикувалися в межах класичного феміністського дискурсу ХІХ ст. Успіхи чоловіків на професійному поприщі пояснювалися кращими умовами виховання та освіти. Материнська функція жінки та зв'язок останньої з дитиною визнавалися важливим фактором її духовного зростання, а наявність сімейних цінностей ставилася під сумнів через панування подвійної моралі та повну залежність дружини від чоловіка [2, с.12-16]. Тобто прибічниці ідей рівноправності не бачили серйозних доводів, які б виправдовували безправне та пригнічене становище жінки. Більше того, вони вважали, що ці доводи постійно «розбиваються життєвими фактами»: успіхами жінок в освітній галузі та в тих професіях, які їм доступні [2, с.4], і якщо вони продовжують існувати, то це виключно «спадок батьків та дідухів» [14, с.67].

Віддаючи данину ідеям про особливий шлях розвитку жінки, жіночі журнали знайомили свою читацьку аудиторію з ідеями європейських феміністок. На межі ХІХ – ХХ ст. шведська феміністка Е. Кей виступила за відміну подвійних стандартів у моралі, запропонувавши надати незаміжнім жінкам право на любов, сексуальний досвід та дітей. Вона вважала, що геніальність жінки полягатиме у сфері почуттів на протигагу чоловікам, які досягають геніальності у сфері розуму [27, с.35-36]. Сформульоване шведською письменницею «право на материнство» було відразу ж сприйняте в Німеччині, де лідер руху за материнство Р.Бре, вимагала необмеженого права для кожної жінки мати дитину та матеріальну підтримку на її виховання. Остаточним вирішенням «жіночого питання» Р.Бре вважала досягнення вільного шлюбного союзу та права на материнство [5, с.296-300].

Відзначаючи внесок Е.Кей та Р.Бре в розробку питань сексуальної етики, захисту материнства, виховання дітей, вітчизняні феміністки, тим не менш, намагалися переосмислити їхні теорії в більш звичних категоріях «рівноправності». Російські «рівноправки» з радістю вітали публічний виступ Е.Кей у 1914 р. у Стокгольмі, присвячений рівноправності жінок, в якому висловлювалась ідея якомога скорішого досягнення рівних прав у праці та суспільстві, що вивільнить сили жінки для подальшої боротьби за рівноправність в сім'ї, яка є більш важкою, оскільки на цьому шляху жінку чекають не лише надбання, але й втрати: жінки вже втратили лицарське ставлення чоловіків, а тепер мають пожертвувати часткою сімейного щастя, поки жінки майбутнього не створять нових родинних форм.

Що ж стосується поглядів Р.Бре, то кореспондентка «Женского вестника» П.Дубовська, знайшла їх доволі фантастичними. На її думку, запропоновані німецькою феміністкою «ідеальний шлюб» у вигляді вільного союзу та «право на материнство» можуть бути реалізовані лише за умови повноправності та економічної незалежності жінки, тобто через «допущення жінки, озброєної знаннями, до всіх галузей праці на однакових засадах із чоловіками». Тільки тоді з'явиться можливість вільного шлюбу, в якому будуть об'єднуватися чоловіки та жінки, однаково незалежні економічно та юридично [5, с.300].

Слід зазначити, що подібні думки зближували ліберальних «рівноправок» із соціалістами, які робили акцент на економічному боці «жіночого питання». Найбільшу увагу вітчизняних феміністок привернули праці представниць Німецької соціалістичної партії Л.Браун та М.Лишневської. У 1908 р. в «Женском вестнике» була опублікована стаття Л.Браун, яка, намагаючись вирішити

конфлікт між професійною працею та материнством, а також вплинути на вимушену безшлюбність спроможних до материнства жінок, що постійно зростало, запропонувала широку програму законодавчих та економічних реформ у галузі охорони материнства [3, с.42-50]. Фактичним продовженням праці Л.Браун стала стаття М.Лешковської під назвою «Економічна реформа шлюбу», що з'явилась на сторінках «Женского вестника» у тому ж році. Основна теза цієї роботи - «питання про реформу шлюбу є передусім питання про економічні засади шлюбу», тобто, жіноча емансипація – це, передусім, економічна емансипація [13, с.125-130].

В економічній залежності та меншій, порівняно із чоловіками, пристосованості до боротьби за свої права, бачить причини приниженості сучасної жінки кореспондент «Союза женщин», який сховався за криптонімом «С.А.». Він визнає наявність ряду інших факторів: закріпленого традиціями обмеження громадських і політичних прав жінки, її більш низького рівня освіти та розвитку, фізичної слабкості і т. ін., однак вирішальними визнає причини економічного характеру [7, с.7-8].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, на сторінках «ідейних» жіночих журналів «Союз женщин» та «Женский вестник», видання яких співпало з початком активізації жіночого руху в Росії, презентувалося нове сприйняття гендерних та класових установок через так зване «жіноче питання». Вирішуючи його, російські «рівноправки» обрали ідеологію ліберального фемінізму, спрямовану на зрівняння «жіночих» та «чоловічих» прав, хоча в окремих журнальних публікаціях відчувається вплив ідей «марксистського», «радикального» та «соціального» фемінізму. «Жіноче питання» охоплювало широкий спектр морально-етичних, соціально-економічних та політичних проблем, однак ключовим визнавалося здобуття загального виборчого права. Участь жінок у законодавчому процесі, на думку авторів та видавців зазначених журналів, мала покласти початок подоланню гендерної нерівності, що становило кінцеву мету «жіночого руху».

ЛІТЕРАТУРА

1. Безумие и ужас войны // Женский вестник. – 1905. – №4. – С.97-104.
2. Борьба за право, как нравственная обязанность женщины / М.А.С. // Союз женщин. – 1907. – №2. – С.3-4.
3. Браун Л. Профессия и материнство / Л.Браун; пер. с нем. М.Рогович // Женский вестник. – 1908. – №2. – С.42-50.
4. Вейнингер О. Пол и характер. Теоретич. Исследование / Пер. с нем. В.Лихтенштадта; под ред. и с предисл. А.Л.Вольнского.– СПб.: Посев, 1908. – 484 с.
5. Дубовская П. Право на материнство / П.Дубовская // Женский вестник. – 1905. – №10. – С.296-300.
6. Женский батальон смерти // Женский вестник. – 1917. – №7-8. – С.93-94.
7. Женский вопрос и профессиональные свободы / С.Д. // Союз женщин. – 1907. – №2. – С.7-8; №4. – С.7-10.
8. Женский вопрос-бирюлька // Женский вестник. – 1904. – №4. – С.97-100.
9. Женский митинг // Женский вестник. – 1906. – №5. – С.153-155.
10. Исполатова С.К. Самосознание женщины как фактор обновления общественного строя (Доклад, читанный 15 декабря на 1 Всероссийском женском съезде) / С.К.Исполатова // Союз женщин. – 1908. – №12 (декабрь). – С.12-16.
11. Кальманович А.А. Конечная цель женского движения // Союз женщин. – 1908. – №9. – С.2-7.
12. Кондорсэ А. О допущении женщин к избирательному праву / А.Кондорсэ; Пер. С.Сперанской // Женский вестник. – 1910. – №12. – С.252-256.
13. Лишневская М. Экономическая реформа брака / М. Лешневская; Пер. с нем. М. Рогович Женский вестник. – 1908. – №3. – С.69-72; №4. – С.104-108; №5-6. – С.125-130.
14. Мужское превосходство // Женский вестник. – 1905. – №3. – С.65-68.
15. Несколько слов о задачах журнала // Союз женщин. – 1909. – №1. – С.1-2.
16. Ольховский Е.Р. К вопросу о периодизации женского движения в России во второй половине XIX в. / Е.Р.Ольховский // О благородстве и преимуществе женского пола. Из истории женского вопроса в России: Сб. науч. трудов. – СПб., 1997. – С.9-17.
17. От редакции // Женский вестник. – 1904. – №1. – С.1-2.
18. Покровская М.И. Государственная дума / М.И.Покровская // Женский вестник. – 1905. – №11 – С.321-324.
19. Покровская М.И. Какие законы должна провести Государственная Дума 4-го созыва / М.И.Покровская // Женский вестник. – 1913. – №1. – С.15.
20. Программа Женской прогрессивной партии // Женский вестник. – 1906. – №1. – С.26-29.
21. Пушкарева Н.Л. Как женщин сделали видимыми / Н.Л.Пушкарева // Женщины в истории: возможность быть увиденными: Сб. науч. статей. Вып. 1 / Под ред. И.Р.Чикаловой. – Минск: БГПУ им. Максима Танка, 2001. – С.20-55.
22. С.-Петербург. Сентябрь // Союз женщин. – 1907. – №2. – С.1-2.
23. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860-1930 / Р.Стайтс; Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2004. – 616 с.

24. Темкина А.А. Женское движение как общественное движение: история и теория А.А.Темкина // Гендерная реконструкция политических систем / Ред.-сост. Н.М.Степанова и Е.В.Кочина. – М.: Алетей, 2004. – С.41-75.
25. Тишкин Г.А. Дворянские идеи женской эмансипации (вторая половина XVIII – начало XIX вв.) / Г.А.Тишкин // Публицистика эпохи Просвещения. Вып.1 / Сост. Г.А.Лихоткин. – С.124-135.
26. Щепкина Е. Женский вопрос и конституционализм. Историческая справка / Е. Щепкина // Союз женщин. – 1907. – №5. – С.3-4.
27. Эллен Кей // Союз женщин. – 1909. – №12. – С.5-9.
28. Юкина И.И. Русский феминизм как вызов современности / И.И.Юкина; под ред. Т.А.Мелешко. – СПб.: Алетей, 2007. – 544 с.